รองศาสตราจารย์ อารีย์ ทองแก้ว

ช้าง ในวัฒนธรรมไทย

ประเทศไทยตั้งอยู่ในสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศที่เหมาะสมและอุดมสมบูรณ์ด้วยป่าเขาลำเนาไพร ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดแม่น้ำลำห้วย หนอง คลอง บึง พืช ผัก ผลไม้ สมุนไพร จึงมีสัตว์ป่านานาชนิดอาศัยอยู่มากมาย คนไทยดำรงชีวิตจากการไล่ล่าสัตว์เหล่านั้นมาบริโภคเป็นอาหาร หรือล่าสัตว์บางชนิดมาฝึกใช้งานได้หลากหลายประเภท

ช้างเป็นสัตว์ป่าขนาดใหญ่ที่สุด คนไทยรู้จักนำมาเลี้ยงและฝึกฝนจนมีความใกล้ชิดผูกพัน สามารถใช้ทำงานในภารกิจต่าง ๆ ได้อย่างน่าประทับใจ ช้างจึงเป็นสัตว์ที่ได้รับเกียรติสูงสุดทั้งในด้านการเมือง สังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรมประเพณีไทยตามหลักพระพุทธศาสนา

ชาวต่างประเทศที่เคยมาอยู่เมืองไทยมีความชื่นชมประทับใจในความน่ารักของช้างไทยอย่างที่ไม่เคยพบเห็นมาก่อน เช่น แฟรงค์ วิเซนต์ ได้เขียนหนังสือชื่อ "แผ่นดินแห่งช้างเผือก" (Thailand at The White Elephant) ตีพิมพ์ในกรุงลอนดอน เมื่อปี ค.ศ. ๑๘๓๗ และ จอรัล บี เบคอน ได้เขียนหนังสือเรื่อง "สยามแผ่นดินแห่งช้างเผือกอดีตและปัจจุบัน" (Siam, The land of the white elephant as it was and is) ตีพิมพ์ในกรุงนิวยอร์ค เมื่อปี ค.ศ. ๑๘๗๓

สำหรับคนไทยทั่วไป ต่างยอมรับว่าช้างมีความผูกพันต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมไทยมาตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน ดังข้อมูลต่อไปนี้

๑. ประโยชน์ของช้างไทย

ช้างไทยมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติไทยมายาวนานในหลายรูปแบบและในทุกชนชั้นตั้งแต่สถาบันพระมหากษัตริย์จนถึงชาวบ้านทั่วไป ความใหญ่โตของช้างไม่ได้เป็นอุปสรรคใด ๆ สำหรับการใช้งานดังหลักฐานต่อไปนี้

๑.๑ การใช้ช้างในการทำสงคราม ช้างถูกฝึกเพื่อออกทำสงครามในอดีตตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ร.๑–ร.๓) การทำสงครามครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ชาติไทยเรียกว่าการทำ "ยุทธหัตถี" หรือการต่อสู้บนหลังช้างเฉพาะพระมหากษัตริย์ มี ๔ ครั้งดังนี้

๑.๑.๑ การทำยุทธหัตถีระหว่างพ่อขุนรามคำแหง กับ พ่อขุนสามชน เจ้าเมืองฉอด ประมาณ พ.ศ. ๑๘๑๙ ช้างทรงของพ่อขุนรามคำแหงคือ **"รูจาศรี"**

๑.๑.๒ การทำยุทธหัตถีระหว่างเจ้าอ้ายพญากับเจ้ายี่พญา พ.ศ. ๑๙๖๗

๑.๑.๓ การทำยุทธหัตถีระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กับเจ้าเมืองแปร พ.ศ. ๒๑๑๐

๑.๑.๔ การทำยุทธหัตถีระหว่างสมเด็จพระนเรศวร กับพระมหาอุปราชา พ.ศ. ๒๑๓๕ ช้างทรงของสมเด็จพระนเรศวรชื่อ **"เจ้าพระยาปราบไตรจักร"** ต่อมาได้สถาปนาเป็น **"เจ้าพระยาปราบหงษา"** ส่วนช้างของพระมหาอุปราชาชื่อ **"พลายพัธกอ"**

๑.๒ การใช้ช้างเป็นพาหนะในการคมนาคมและขนส่ง ช้างเป็นสัตว์ที่สามารถบุกป่า ลุยน้ำ ปีนเขาได้คล่องแคล่ว โดยการใส่สัปคับ (ภาษาถิ่นอีสานเรียกว่า แหย่ง) บนหลังช้างผูกให้แน่นสำหรับให้คนขึ้นนั่งและบรรทุกข้าวของที่มีน้ำหนักครั้งละประมาณ ๑๐๐ กิโลกรัม ช้างเดินได้เร็วประมาณชั่วโมงละ ๔ กิโลเมตร ข้าราชการไทยสมัยก่อนก็ใช้ช้างเป็นพาหนะในการออกตรวจเยี่ยมราษฎรตามท้องถิ่นทุรกันดารมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

๑.๓ การใช้ช้างในการทำอุตสาหกรรมป่าไม้สัก เนื่องจากช้างสามารถเข้าไปชักลากไม้ในป่าลึกออกมาได้สะดวกกว่ารถยนต์ เพราะในป่าไม่มีถนน ประกอบกับการใช้รถยนต์จะเป็นการทำลายต้นไม้ขนาดเล็กให้เสียหายไปด้วย แต่การใช้ช้างลากต้นไม้เล็กจะไม่ได้รับความเสียหาย

๑.๔ การใช้ช้างในประเพณีต่าง ๆ เช่น เข้าขบวนแห่เทียนพรรษา บวชนาค โกนจุก เป็นต้น

๑.๕ การนำช้างเผือกแต่งเครื่องคชาภรณ์ไปยืนที่แท่นเกยช้างเพื่อต้อนรับอาคันตุกะ หรือร่วมในพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา และงานพระราชพิธีฉัตรมงคล

๑.๖ การใช้ช้างเพื่อเชื่อมสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศ เช่น การส่งช้างไปสวนสัตว์ต่างประเทศ

๑.๗ การนำช้างมาฝึกหัดใช้เพื่อนันทนาการ ได้แก่ การแสดงละครสัตว์ การแสดงกิริยาท่าทางตามคำสั่ง เช่น ช้างเตะฟุตบอล ช้างวิ่งเก็บของ ช้างเต้นระบำ ช้างว่ายน้ำแข่ง ช้างวาดภาพ ช้างปาเป้า ที่จังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ ชัยภูมิ และลำปาง เป็นต้น

ช้างไทยมีความสำคัญคู่บ้านคู่เมือง ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ถึงแม้ว่าป่าเขาลำเนาไพรถูกบุกรุกทำลายลงไปมากขึ้นทุกวัน ทำให้ช้างขาดแคลนอาหารและจำนวนช้างลดลงมาก แต่สำหรับคนบางกลุ่มก็ยังรักและเลี้ยงดูฝึกฝนช้างไว้เป็นมรดกสืบทอดทางวัฒนธรรมต่อไป

๒. ช้างในพุทธศาสนา

ช้างในพุทธศาสนาเป็นสัตว์ที่ประเสริฐ มีคุณธรรม มีศีลธรรม มีความกตัญญู มีความเสียสละซื่อสัตย์จงรักภักดี เฉลียวฉลาด และมีพละกำลังมหาศาล จะเห็นว่าแม้ช้างรูปร่างสูงใหญ่น่ากลัวน่าเกรงขามเพียงใด มนุษย์กลับมีความรู้สึกรักใคร่ผูกพัน อาจสืบเนื่องมาจากความคุ้นเคยดังปรากฏเรื่องราวของช้างในพุทธศาสนามาก่อนก็ได้ เหตุการณ์ในพุทธประวัติเกี่ยวกับช้างมีหลายตอน เช่น

๒.๑ พระยาเศวตกุญชร เป็นช้างที่พุทธศาสนิกชนรู้จักกันเป็นอย่างดี เพราะมีความเกี่ยวข้องกับชาติกำเนิดของพระพุทธองค์ กล่าวคือก่อนที่พระนางสิริมหามายา มเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะแห่งเมืองกบิลพัสดุ์จะทรงพระครรภ์เจ้าชายสิทธัตถะ พระนางทรงสุบินว่ามี

พระเศวตกุญชร ช้างเผือกที่มีผิวขาวผ่องมากระทำทักษิณาวรรต (เวียนขวา) เป็นการเคารพพระนาง ๓ รอบแล้วจึงเข้าสู่พระครรภ์ ช้างเผือกนั้นหมายถึง พระโพธิสัตว์ลงมาปฏิสนธิในครรภ์ของพระนาง

จากสุบินครั้งนั้นเองหลังสมัยพุทธกาล ขณะที่ชาวอินเดียยังไม่มีรูปแทนองค์พระพุทธเจ้าไว้เคารพบูชาจึงได้ใช้รูปช้างและรูปดอกบัวเป็นสัญลักษณ์เพื่อเคารพกราบไหว้ (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส. ๒๕๐๕ : ๕๐)

จึงกล่าวได้ว่าช้างได้มามีส่วนเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนตั้งแต่ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะประสูติ และตรัสรู้จนถึงปัจจุบัน

๒.๒ ช้างคีรีเมขล์ เป็นพาหนะของพญามารสวัสวดี เป็นช้างที่มีรูปร่างสูงใหญ่มีพละกำลังแข็งแรง นิสัยดุร้าย พญามารสวัสวดีใช้ขับขี่เพื่อติดตามขัดขวางพระพุทธเจ้า และจะเข้าทำร้ายในขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เพื่อที่จะขัดขวางการตรัสรู้ของพระองค์ โดยพญามารไสช้างคีรีเมขล์เข้าไปและขว้างด้วยอาวุธ แต่อาวุธนั้นก็ไม่สามารถทำอันตรายพระองค์ได้

พญามารไม่ยอมแพ้ยังยืนยันว่า รัตนบัลลังก์เกิดจากอำนาจของตนและไพร่พล เจ้าชายสิทธัตถะ ตรัสว่า รัตนบัลลังก์เกิดจากพระบารมีที่พระองค์ทรงบำเพ็ญทานบารมีไว้ และทรงขอให้พระแม่ธรณีเป็นพยาน พระแม่ธรณีจึงขึ้นมาจากพื้นดิน และได้กล่าวสนับสนุนว่ารัตนบัลลังก์เกิดจากการบำเพ็ญทานของเจ้าชายสิทธัตถะ นางเป็นผู้กัมเคียรรับน้ำทักษิโณทกแห่งการบำเพ็ญทานนั้นไว้เอง แล้วจึงบิดพระเกศาให้มีสายน้ำไหลออกมาท่วมไพร่พลมารลอยกระจายไปตามสายน้ำ

ช้างคีรีเมขล์ซวนเซทรุดถอยหลังและคุกเข่าลง พญามารเห็นดังนั้นก็ให้ประหลาดใจยิ่ง ที่ได้เห็นอำนาจแห่งการบำเพ็ญทานบารมีจึงชวนหมู่มารที่เหลือน้อมนมัสการพระพุทธเจ้า (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมปรมานุชิตชิโนรส. ๒๕๐๕ : ๑๖๕)

๒.๓ ช้างนาฬาคิรี หรือช้างธนบาล เป็นช้างพระที่นั่งของพระเจ้าอชาตศัตรู มีรูปร่างสูงใหญ่ วิ่งเร็วเหมือนจักรหมุน เมื่อเวลาตกมันจะดุร้ายมาก พระเทวทัตได้นำช้างนาฬาคิรีไปใช้เพื่อจะทำร้ายพระพุทธเจ้าในขณะเสด็จออกบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ มีเรื่องราวย่อ ๆ ดังนี้

พระเทวทัตเป็นพระญาติของพระพุทธเจ้ามีใจอิจฉาและทำตนเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธเจ้าตลอดเวลา เมื่อพระเทวทัตอุปสมบทแล้วปรารถนาที่จะเป็นใหญ่ในหมู่สงฆ์ ได้ล่อลวงเจ้าชายอชาตศัตรูให้เลื่อมใสตนถึงกับยกย่องให้เป็นอาจารย์ ทรงยอมทำทุกอย่างตามพระเทวทัต แม้แต่การช่วยทำร้ายพระพุทธเจ้า แต่ก็ไม่สามารถทำอันตรายพระพุทธเจ้าได้

ครั้งหนึ่งพระเทวทัต ขึ้นไปบนยอดเขาคิชฌกูฏในเวลาเช้า แล้วกลิ้งก้อนหินลงมาหมายปลงพระชนม์พระพุทธองค์ขณะเสด็จกลับจากบิณฑบาต แต่ก้อนหินกลิ้งลงมาห่างจากช่องทางที่เสด็จพระราชดำเนิน มีเพียงสะเก็ดหินกระเด็นมากระทบพระบาท ทำให้ห้อพระโลหิตเล็กน้อย หมอชีวกโกมารภัจได้ช่วยรักษาให้แล้ว พระพุทธ

องค์ก็เสด็จกลับสู่พระนคร

พระเทวทัตยังไม่สิ้นความพยายาม ได้ขอให้พระเจ้าอชาตศัตรูช่วย โดยขอให้ใช้ช้างนาฬาคิรีเป็นพาหนะในการปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า พระเจ้าอชาตศัตรูจึงรับสั่งให้ควาญช้างปล่อยช้างนาฬาคิรีในตอนเช้าตรงกับเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จออกบิณฑบาต พระเทวทัตยังแนะนำให้ควาญช้างนำสุรามาให้ช้างดื่มเพื่อเพิ่มความดุร้ายให้มากขึ้นอีก ๑ เท่าคือจาก ๘ ไห เป็น ๑๖ ไห แล้วให้ทหารตีกลองประกาศแก่ชาวเมืองราชคฤห์ว่าจะมีการปล่อยช้างนาฬาคิรีในตอนเช้าวันรุ่งขึ้น ให้ชาวเมืองระวังตัว

พระพุทธเจ้าทราบข่าวก็ทรงดำริว่าจะเสด็จไปปราบช้างนาฬาคิรีให้หายพยศ และจะทรงกระทำปาฏิหาริย์เพื่อทรมานพวกเดียรถีย์นิครนถ์ คือนักบวชนอกพระพุทธศาสนาในกรุงราชคฤห์ที่ย่ำยีพุทธศาสนาให้พ่ายแพ้ไป

เช้าวันรุ่งขึ้นพระพุทธเจ้าทรงตรัสเรียกพระอานนท์ว่าให้แจ้งแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้ง ๑๘ ตำบล ให้มาเป็นบริวารออกบิณฑบาตโดยพร้อมเพรียงกัน แล้วพระองค์ทรงเสด็จพระราชดำเนินนำหน้าพระภิกษุไปสู่เมืองราชคฤห์ ประชาชนชาวเมืองต่างพากันวิตกกังวล บ้างก็ปรารถนาจะชมพระบารมีที่เสด็จมาปราบช้างนาฬาคิรีให้สิ้นพยศ บ้างก็เกรงว่าช้างนาฬาคิรีจะทำร้ายมนุษย์ และพระพุทธเจ้า จึงมีประชาชนคอยดูอยู่เป็นจำนวนมาก

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จมาถึงพร้อมด้วยพระภิกษุจำนวนมาก ช้างนาฬาคิรีกำลังตกมันและยังได้ดื่มสุราเข้าไปถึง ๑๖ ไห จึงยิ่งเมามันบ้าคลั่งมาก ควาญช้างเห็นดังนั้นจึงปล่อยช้างนาฬาคิรีให้วิ่งทะยานตามทางที่พระพุทธเจ้าเสด็จพระราชดำเนินอยู่ ช้างนาฬาคิรีวิ่งพลางส่งเสียงโกญจนาทน่าสะพรึงกลัว ชูงวง ชูงา กระทืบเท้ายันแผ่นดินกระเทือน เอางาทิ่มแทงทุกอย่างที่ขวางหน้าตลอดเวลา

ฝ่ายพระอานนท์ผู้เป็นอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า เกรงว่าพระพุทธองค์จะทรงได้รับอันตราย จึงคิดยอมสละชีวิตตนเองเพื่อปกป้องพระพุทธเจ้า ได้วิ่งออกไปยืนอยู่เบื้องหน้าเพื่อสกัดกั้นช้างนาฬาคิรี พระพุทธเจ้าตรัสให้พระ

อานนท์ถอยกลับถึง ๓ ครั้งก็ไม่เป็นผลสำเร็จ จึงกระทำพุทธานุภาพขับไล่ช้างที่กำลังตรงรี่มาที่พระอานนท์ให้ตกใจวิ่งไปทางอื่นแล้วทรงแผ่เมตตาบันดาลให้ช้างนาฬาคิรีละพยศ และทรงขับไล่ให้หนีไป

ขณะนั้นหญิงแม่ลูกอ่อนคนหนึ่งกำลังอุ้มลูกอยู่ เมื่อเห็นช้างวิ่งมาก็ตกใจสุดขีด ทิ้งลูกไว้กลางถนนร้องไห้จ้า ส่วนแม่วิ่งหนีตามผู้อื่นไป ช้างนาฬาคิรีเมื่อเห็นว่าวิ่งไล่ตามแม่ลูกอ่อนไม่ทันก็หันหลังมาวนเวียนที่เด็กซึ่งร้องไห้ด้วยความหวาดกลัว พระพุทธเจ้าจึงแผ่เมตตาให้ซึมซาบเข้าไปในจิตใจให้ช้างนาฬาคิรีละพยศประดุจหลั่งน้ำเย็นรดจิตใจอันดุร้ายของพญาช้างที่ทั้งเมามันและเมาสุราให้ดับสนิทลง เกิดความเมตตาไม่ทำร้ายเด็ก

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรียกช้างนาฬาคิรีให้เฝ้าด้วยพระสุรเสียงที่ไพเราะ ทรงตรัสสั่งสอนให้ยุติความดุร้าย ไม่ทำร้ายผู้อื่น ให้มีเมตตาจิตต่อคนและสัตว์ ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ ทรงเน้นให้มีเมตตาคุณ ตลอดจนให้ระงับความกระวนกระวายโดยอาศัยความเมตตา

ช้างนาฬาคิรีได้ฟังเกิดความปีติยินดีซึมซาบไปทั่วร่าง เกิดความละอายต่อบาปสิ้นพยศด้วยพุทธานุภาพ จึงยกงวงขึ้นทำความเคารพพระพุทธเจ้าแล้วหมอบลงแทบพระยุคลบาท ประชาชนทั้งหลายต่างพากันชื่นชมยินดีโห่ร้องโปรยปรายดอกไม้ มาลัยของหอมต่าง ๆ เครื่องประดับแพรพรรณออกเพื่อถวายเป็นสักการะบูชาต่อพระพุทธเจ้า เครื่องสักการะบูชาสูงขึ้น

เท่าตัวช้างนาฬาคิรี ดังนั้นช้างนี้จึงได้ชื่ออีกนามหนึ่งว่าธนบาลหัตถี หมายความว่าช้างผู้รักษาทรัพย์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ๒๕๐๕ : ๓๕๙)

๒.๔ ช้างปาลิไลยกะ เป็นช้างพลายหัวหน้าโขลงที่มีกำลังแข็งแรง ต่อมาเกิดความเบื่อหน่ายต่อการอยู่ร่วมกับช้างเป็นจำนวนมาก เพราะช้างเหล่านั้นประพฤติตนไม่อยู่ในระเบียบทั้งเรื่องอาหารการกินและการดำรงชีวิตอยู่ จึงตัดสินใจแยกตัวออกมาจากโขลงไปเป็นช้างโทนอยู่ตามลำพัง

ในเวลาเดียวกันนั้นพระพุทธองค์ทรงเบื่อหน่ายพระภิกษุโกสัมพีที่เอาแต่ทะเลาะวิวาทกัน ทรงตักเตือนก็ไม่เชื่อฟัง พระองค์จึงทรงเลี่ยงออกมาจากหมู่พระภิกษุ เสด็จไปทางหมู่บ้านปาลิไลยกะ จำพรรษาอยู่ ณ ที่นั้นแต่พระองค์เดียว

ช้างปาลิไลยกะเดินทางไปถึงที่ที่พระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ เข้าไปทำความเคารพโดยศรัทธาเห็นพระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่เพียงลำพัง พญาช้างมีความปรารถนาที่จะปรนนิบัติจึงช่วยปรับพื้นที่บริเวณใต้ต้นสาละให้เป็นที่ประทับ โดยใช้เท้ากระทืบดินและเหยียบย่ำให้ราบเรียบ ใช้งวงจับกิ่งไม้กวาดพื้นดินจนสะอาดจัดหาน้ำดื่มน้ำใช้ไว้ให้พร้อม และได้ไปหาผลไม้มาถวาย เมื่อพระพุทธเจ้าจะเสด็จไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน พญาช้างก็จะนำเอาบาตรและจีวรมาเตรียมไว้ให้ และจะเดินตามไปรอรับบาตรและจีวรเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกลับจากบิณฑบาต ในเวลากลางคืนจะคอยระวังภัยให้กระทั่งรุ่งเช้าพญาช้างปฏิบัติเช่นนี้ประจำเป็นเวลา ๓ เดือน

ในบริเวณนั้นมีวานรตัวหนึ่งเห็นการกระทำของพญาช้างต่อพระพุทธเจ้าก็เกิดความเลื่อมใสศรัทธาปรารถนาจะได้ปรนนิบัติบ้าง วันหนึ่งวานรเห็นรวงผึ้งที่ไม่มีตัวผึ้งอยู่แล้ว จึงนำรวงผึ้งนั้นมาถวาย พระพุทธเจ้าทรงรับไว้แล้วประทับเฉยอยู่ วานรสงสัยจึงพลิกกิ่งไม้ดูเห็นยังมีตัวอ่อนผึ้งติดอยู่ในรังจึงเคาะออกจนหมดแล้วถวายใหม่ พระพุทธเจ้าทรงรับไว้แล้วบริโภค วานรเกิดความปลื้มปีติยินดีอย่างยิ่ง แสดงกิริยาลิงโลดตามวิสัย ทันใดนั้นกิ่งไม้ที่จับและเหยียบได้หักลง วานรตกลงมาถูกตอไม้เสียบสิ้นชีวิตลง แต่ด้วยผลบุญบารมีเมื่อสิ้นชีวิตแล้วได้เกิดในวิมานทอง บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ต่อมาพระภิกษุ ๕๐๐ รูปได้ไปหาพระอานนท์อ้อนวอนให้พาพวกตนไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อฟังธรรม พระอานนท์จึงพาพระภิกษุเหล่านั้นเดินทางไปและได้พบกับพญาช้างปาลิไลยกะ ซึ่งครั้งแรกพญาช้างไม่ไว้วางใจพระอานนท์คิดจะทำร้าย แต่พระพุทธเจ้าตรัสห้ามไว้ พระภิกษุทั้งหลายต่างพากันแปลกใจที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ตามลำพังคงลำบากด้วยกิจวัตรต่าง ๆ พระพุทธเจ้าตรัสว่ากิจทั้งหมดพญาช้างปาลิไลยกะกระทำให้อย่างครบถ้วน

พญาช้างปาลิไลยกะปรนนิบัติพระพุทธเจ้า พระอานนท์และพระภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปด้วยตลอดมา จนกระทั่งพระภิกษุ ๕๐๐ รูป สำเร็จเป็นพระอรหันต์กราบทูลว่าเศรษฐีตระกูลใหญ่ ๆ กราบทูลเชิญพระพุทธองค์เสด็จไปประทับที่เมืองสาวัตถี พระพุทธเจ้าจึงเตรียมพร้อมเสด็จไปเมืองสาวัตถี พญาช้างมีความอาลัยเดินตามมาและยืนขวางทางพระพุทธองค์ไว้ พระองค์ทรงตรัสแก่พญาช้างว่าจะเสด็จไปแล้วไม่กลับมาอีก พญาช้างอาลัยมากจึงสอดงวงเข้าปากแล้วร้องไห้อยู่ ณ ที่นั้นมองดูพระพุทธองค์เสด็จไปจนลับตา แล้วจึงหัวใจวายสิ้นชีวิตในทันใด

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จถึงพระเชตวันมหาวิหาร แขวงเมืองสาวัตถี พุทธศาสนิกชนได้สร้างพระพุทธรูปปางปาเลไลยก์ เป็นพระพุทธรูปนั่งพระหัตถ์ซ้ายคว่ำบนพระชานุเบื้องซ้าย พระหัตถ์ขวาวางแบบนพระชานุเบื้องขวา เป็นกิริยาทรงรับ มีรูปช้างหมอบถวายกระบอกน้ำและวานรนั่งถวายรวงผึ้ง พระพุทธรูปปางนี้นิยมสร้างเป็นพระบูชาตามพิธีทักษาสำหรับผู้ที่พระราหูเสวยอายุ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ๒๕๐๕ :๔๔๖)

๓. ช้างในวรรณคดีชาดก

ชาดก หมายถึง เรื่องราวที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าในชาติก่อน ๆ แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงพระพุทธองค์เสวยพระชาติเป็นพญาช้าง หรือพระชาติที่มีช้างเกี่ยวข้องด้วยเท่านั้น

๓.๑ พญาช้างฉัททันต์ เรื่องพญาช้างฉัททันต์นี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ในขณะเสด็จประทับที่เชตวันมหาวิหาร เมืองสาวัตถี ขณะที่ภิกษุณีสาวรูปหนึ่งมาฟังพระธรรมเทศนาที่พระองค์แสดงแล้วมีอาการหัวเราะแล้วร้องไห้ พระภิกษุเหล่านั้น ได้ถามถึงสาเหตุ พระองค์จึงทรงเล่าว่า

ภิกษุณีรูปนี้เป็นธิดาผู้มีตระกูลในเมืองสาวัตถี เมื่อบวชและฟังธรรมเทศนาแล้วนางระลึกถึงชาติก่อนได้ว่านางเคยเป็นคู่ครองพญาช้างฉัททันต์ซึ่งเป็นพระชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้า นางบังเกิดความปีติยินดีจึงหัวเราะ แต่ต่อมาอีกชาติหนึ่งนางเคยใช้นายพรานโสณุดรยิงพญาช้างฉัททันต์ด้วยลูกศรอาบยาพิษ พร้อมทั้งให้นายพรานตัดงาอันมีรัศมี ๖ สี ทั้งคู่มาให้นาง จนเป็นเหตุให้พญาช้างสิ้นชีวิตลงเพราะความอาฆาตของนาง จึงบังเกิดความเสียใจและร้องไห้ออกมา

ในอดีตชาติของพระองค์และภิกษุณีซึ่งเคยเป็นคู่ครองกันมาจนทำให้เกิดอาการอาฆาตแค้นนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงเล่าดังนี้

ในอดีตกาลพญาช้างฉัททันต์อาศัยอยู่ในป่าพร้อมด้วยช้างประเสริฐ ๘,๐๐๐ เชือก พญาช้างมีนางพญาช้าง ๒ เชือก ชื่อนางช้างจุลสุภัททา และนางช้างมหาสุภัททา เวลาผ่านมานางช้างจุลสุภัททาเกิดความริษยาคิดว่าพญาช้างรักนางช้างมหาสุภัททามากกว่าจึงฝังใจเจ็บแค้นและคิดหาทางแก้แค้น

วันหนึ่งนางช้างจุลสภัททานำผลไม้ไปถวายพระปัจเจกพุทธเจ้า และอธิษฐานให้ไปเกิดในสกุลมัททราชมีชื่อว่าสุภัททา และให้ได้เป็นมเหสีที่โปรดปรานรักใคร่ของพระราชา จะทูลขอสิ่งใดก็ให้ได้สมความปรารถนา หลังจากนั้นนางช้างตั้งใจไม่กินน้ำและอาหารจนร่างกายซูบผอมก็สิ้นชีวิตลง ได้ไปเกิดตามที่นางอธิษฐานทุกประการ

เมื่อพระนางสุภัททาระลึกชาติได้จึงต้องการแก้แค้นพญาช้างฉัททันต์ได้กราบทูลขอตามที่มีพระประสงค์โดยเลือกนายพรานโสณุดรจากพรานที่มาประชุมกันถึง ๖๐,๐๐๐ คนให้เป็นผู้ทำงานโดยทรงชี้แจงรายละเอียดให้ฟังทุกประการ

นายพรานแม้จะไม่เต็มใจ แต่ก็ขัดพระราชประสงค์ไม่ได้ ในที่สุดก็ทำงานตามที่พระนางสุภัททาตรัสสั่งด้วยความยากลำบาก เนื่องจากพญาช้างฉัททันต์มีรูปร่างสูงใหญ่กว่าช้างอื่นคือ สูง ๘๘ ศอก ยาว ๑๒๐ ศอก งวงยาว ๕๘ ศอก งาวัดโดยรอบ ๕๐ กำยาว ๓๐ ศอก มีฤทธิ์สามารถเหาะได้ และยังแวดล้อมด้วยบริวารอีกจำนวนมาก นายพรานต้องวางแผนขุดหลุมลงไปในดินแล้วซ่อนตัวอยู่ใต้ที่พญาช้างยืนเป็นประจำ โดยการติดตามเฝ้าสังเกตความเป็นอยู่ของพญาช้างอยู่นาน และใช้ลูกศรอาบยาพิษยิงขึ้นมาจากท้องทะลุออกจากทางหลัง พญาช้างได้รับความเจ็บปวดเกิดโทสะคิดจะฆ่านายพรานเสีย แต่เนื่องจากพรานโสณุดรคลุมศีรษะด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ พญาช้างซึ่งมีศีลและบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้าจึงยับยั้งสติได้ แล้วสอบถามความประสงค์ที่นายพรานฆ่าตน นายพรานเล่าเรื่องพระนางสุภัททาให้ฟัง พญาช้างจึงระลึกเรื่องราวได้และได้บริจาคงาของตนทั้งคู่เพื่อให้บุญกุศลครั้งนี้เป็นปัจจัยให้ได้สัพพัญญุตญาณ แล้วพญาช้างก็สิ้นชีวิตทันที ส่วนนางภิกษุณีนั้นภายหลังได้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานบรรลุอรหัตผล (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๗.๒๕๓๐ : ๕๕๖-๕๖๒)

๓.๒ ช้างปัจจัยนาเคนทร์ เป็นราชพาหนะของพระเวสสันดรแห่งแคว้นสีพี ช้างปัจจัยนาเคนทร์เป็นลูกของนางช้างอากาศจารินี (ช้างที่เหาะเหินเดินอากาศ) เมื่อนางช้างท่องเที่ยวมาถึงแคว้นสีพีได้นำลูกช้างเผือกขาวผ่องมาทิ้งไว้ในโรงช้างต้นของพระเจ้าสญชัย ซึ่งเป็นวันเดียวกับวันที่พระเวสสันดรประสูติ ช้างปัจจัยนาเคนทร์จึงเป็นช้างคู่พระบารมีของพระเวสสันดร ลักษณะพิเศษของช้างปัจจัยนาเคนทร์คือ เมื่ออยู่ในดินแดนใดจะทำให้ดินแดนนั้นมีฝนตกบริบูรณ์ พืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์ บ้านเมืองเจริญมั่งคั่งประชาชนมีความสุข ชาวสีพีจึงหวงแหนพญาช้างเชือกนี้มาก

ครั้งหนึ่งแคว้นกลิงคราษฎร์เกิดทุพภิกขภัยเนื่องจากฝนแล้ง ชาวเมืองจึงกราบทูลขอให้พระเจ้ากลิงคราษฎร์ไปทูลขอช้างปัจจัยนาเคนทร์จากพระเวสสันดรมาอยู่ในแคว้นกลิงคราษฎร์จะได้มีฝนตกบริบูรณ์พระเวสสันดรทรงยินดีประทานให้

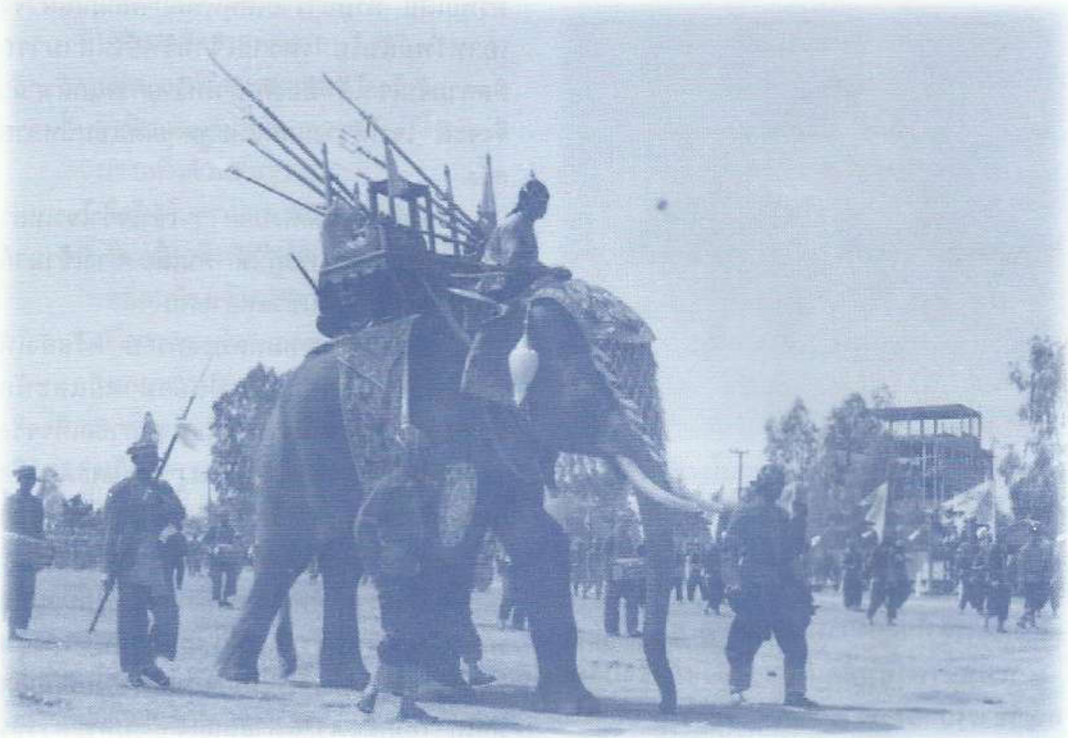

เพื่อเป็นทานบารมี ผลแห่งทานครั้งนี้ภายหลังได้ดลบันดาลให้พระองค์ทรงสำเร็จ พระสัมมาสัมโพธิญาณ

ชาวเมืองพากันโกรธแค้นพระเวสสันดรได้พากันกราบทูลพระเจ้าสญชัยให้ลงโทษ แต่พระเจ้าสญชัยตรัสแก่ชาวเมืองว่าพระเวสสันดรทรงบริจาคทานเอาผิดไม่ได้ ชาวเมืองจึงขอให้เนรเทศพระเวสสันดรไปอยู่ที่เขาวงกตในวันรุ่งขึ้น (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ๒๕๓๓ : ๒๐)

๓.๓ **ช้างมาตุโปสกะ** เป็นช้างพระโพธิสัตว์มีลักษณะช้างเผือกผิวขาวผ่อง รูปร่างสูงใหญ่ มีกำลังมาก ตั้งอยู่ในศีล มีความอดทนเป็นพิเศษสามารถอดอาหารได้ถึง ๗ วัน ในชาดกพระพุทธเจ้าทรงปรารภขึ้น เมื่อมีพระภิกษุรูปหนึ่งบิณฑบาตนำข้าวปลาอาหารเลี้ยงดูมารดาจนได้ชื่อว่า มาตุโปสกะภิกษุ ทำให้ภิกษุทั้งหลายพากันติเตียน พระพุทธเจ้าจึงขอร้องไม่ให้ภิกษุเหล่านั้นติเตียนอีกโดยทรงเล่าเรื่องในชาติที่ล่วงมาแล้วของพระองค์ ซึ่งได้ถือกำเนิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ก็ได้เลี้ยงดูมารดาที่ชราและตาบอด เนื่องจากช้างมาตุโปสกะมีลักษณะดีจึงมีบริวารถึง ๘๐,๐๐๐ เชือกในป่าหิมพานต์ เมื่อหาอาหารที่มีรสดีได้ก็ให้ช้างที่เป็นบริวารนำไปให้มารดาของพระโพธิสัตว์ แต่ช้างบริวารกลับนำไปกินเองเสมอ เมื่อช้างมาตุโปสกะ รู้เรื่องจึงคิดแยกตัวออกจากโขลงช้าง ได้นำมารดาไปที่เชิงเขาในถ้ำใกล้สระบัวไม่ให้บริวารทราบ และออกหาอาหารเลี้ยงดูมารดาประจำ

ต่อมามีนายพรานผู้หนึ่งหลงทางอยู่กลางป่าหาทางกลับไม่ได้ ช้างพระโพธิสัตว์จึงช่วยเหลือพากลับไป แต่นายพรานคิดอกตัญญู จึงไปกราบทูลพระเจ้าพรหมทัตเจ้าเมืองพาราณสีถึงลักษณะช้างเผือกที่ตนได้พบ พระเจ้าพรหมทัตจึงให้นายหัตถาจารย์กับลูกน้องและนายพรานเดินทางไปจับพญาช้างมา พญาช้างยินยอมให้จับแต่โดยดีเพราะเกรงช้างอื่น ๆ จะได้รับอันตราย แต่ถ้าเกิดความโกรธ ศีลของตนก็จะถูกทำลายหมด จึงยืนนิ่งให้นายหัตถาจารย์จูงไปยังเมืองพาราณสีเป็นเวลา ๗ วัน

พระเจ้าพรหมทัตทอดพระเนตรเห็นช้างพระโพธิสัตว์ก็พอพระทัย จัดการปลูกโรงช้างอย่างสวยงามเตรียมอาหารอย่างดีมาให้ด้วยพระองค์เอง พญาช้างมิได้บริโภคอาหาร และกราบทูล

พระราชาให้ทรงทราบว่าตนต้องเลี้ยงดูพระมารดาที่ชราและตาบอด นี่ตนไม่ได้ให้อาหารแก่มารดามา ๗ วันแล้ว ตนขอกลับไปเลี้ยงดูมารดาไม่ต้องการอิสริยยศใด ๆ

พระเจ้าพรหมทัตเมื่อทรงฟังแล้วจึงปล่อยพญาช้างไป ระหว่างทางที่พญาช้างเดินทางไป ประชาชนจำนวนมากพากันยืนส่ง พร้อมกับบูชาด้วยเครื่องสักการะ ฝ่ายพระราชามีความเลื่อมใสศรัทธาคุณความดีของพญาช้างมาก จึงโปรดให้สร้างตำหนักใกล้เชิงเขาจัณโฑรณะนั้น และเสด็จประทับแรมอยู่พระราชทานอาหารแก่มารดาช้างและพญาช้างเป็นประจำ จนมารดาช้างสิ้นชีวิตลง ภายหลังเมื่อพญาช้างสิ้นชีวิต ทรงโปรดให้นำศิลามาแกะสลักเป็นรูปช้างพระโพธิสัตว์ให้ประชาชนสักการะบูชา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ๒๕๒๔ : ๒๒๙)

๓.๔ ช้างมหิฬามุข เป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังเพื่อเตือนสติพระภิกษุรูปหนึ่งที่มีนิสัยคบคนง่าย มิได้พิจารณาเสียก่อน ชอบไปฉันอาหารที่สำนักพระเทวทัตผู้มีความประพฤติไม่ดี ทรงต้องการชี้ให้เห็นว่าการคบคนพาลจะนำไปสู่ความไม่ดีทั้งปวง ควรเลือกคบคนดีย่อมพาให้เราเป็นคนดีไปด้วย

ช้างมหิฬามุขเป็นช้างมงคลหัตถี ช้างพระที่นั่งของพระเจ้าพรหมทัตแห่งเมืองพาราณสี คืนหนึ่งมีพวกโจรนัดพบกันในโรงช้างเพื่อปรึกษาหารือเกี่ยวกับการโจรกรรมด้วย การบอกเล่าเพทุบายมากมาย และเมื่อได้ทรัพย์แล้วให้ฆ่าเจ้าทรัพย์เสีย หรือทำร้ายให้ทุพพลภาพก่อนแล้วจึงเอาทรัพย์สินไป เพราะเจ้าทรัพย์ไม่สามารถติดตามจับโจรได้ ต้องทำตัวให้ร้ายกาจแกล้วกล้าจึงจะดี โจรได้วางแผนและพูดคุยกันเช่นนี้หลายครั้ง

ช้างมหิฬามุขได้ฟังบ่อย ๆ เข้าใจว่าโจรเหล่านั้นสอนตนจึงนำไปปฏิบัติ คนเลี้ยงช้างเข้ามาก็จับฟาดลงกับพื้นสิ้นชีวิตหลายคน

เมื่อพระเจ้าพรหมทัตทรงทราบ ตรัสสั่งให้พระโพธิสัตว์ที่ขณะนั้นเป็นอำมาตย์และนักปราชญ์ประจำราชสำนักไปสืบสวนหาข้อเท็จจริง จนในที่สุดสืบสวนทราบเรื่อง พระโพธิสัตว์จึงกราบทูลพระเจ้าพรหมทัตให้หาทางแก้ไขโดยนำสมณพราหมณ์ไปแสดงคำสอนเกี่ยวกับความประพฤติดีมีศีลธรรมให้พญาช้างฟังทุกวัน ไม่นานนัก พญาช้างก็คิดได้ว่าตนต้องอยู่ในศีลในธรรม กิริยามารยาทต้องดีไม่เบียดเบียนทำร้ายผู้อื่นอีกต่อไป (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ๒๕๒๔ : ๑๙)

๔. ช้างในวรรณคดีไทย

วรรณคดีไทยหลายเรื่องเล่าถึงช้างในลักษณะต่าง ๆ กัน ทั้งบทชมช้าง จับช้าง ขี่ช้าง การยุทธหัตถีและช้างเอราวัณ ดังจะกล่าวถึงข้อความบางตอนที่มีช้างเข้าไปเกี่ยวข้องดังนี้

๔.๑ ช้างในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ มีการพรรณนาถึงช้างในเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงตอนช้างเอราวัณของพระอินทร์ในตอนที่อินทรชิตแปลงกายเป็นพระอินทร์ ให้การุณราชแปลงเป็นช้างเอราวัณ ดังนี้

"ให้การุณราชกุมภัณฑ์
เป็นเอราวัณตัวกล้า
สามสิบสามเศียรอลงการ์
เศียรหนึ่งเจ็ดงางามงอน
งาหนึ่งเจ็ดสระโกสุม
สระหนึ่งมีปทุมเกสร
เจ็ดกอชูก้านอรชร
กอหนึ่งบานสลอนเจ็ดผกา
ดวงหนึ่งเจ็ดกลีบสุบงกช
กลิ่นรสขจรซ่านนาสา

กลีบหนึ่งมีเทพธิดา
เจ็ดนางกัลยายุพาพาล
แต่ละองค์ทรงโฉมอรชร
รำฟ้อนจำเรียงเสียงหวาน
นางหนึ่งล้วนมีบริวาร
เจ็ดองค์เยาวมาลย์วิไลวรรณ
เผือกผ่องพึงพิศอำไพ
เหมือนช้างเจ้าตรัยตรึงส์สวรรค์
มีวิมานทุกเศียรคชกรรม์
พรายพรรณล้วนแก้วมณี"

ในรามเกียรติ์ฉบับเดียวกัน ได้กล่าวถึงช้างทรงที่แต่งเครื่องคชาภรณ์ได้อย่างไพเราะว่า

"ช้างเอยช้างทรง
ดั่งองค์อัครคเชนทร์โกสินทร์
สูงง้ำส่ายเงื้อมสีขริน
ขาวสิ้นแข่งสีเงินงาม
โก่งหางกางหูพู่ห้อย
งวงชดงาช้อยชาญสนาม
สอดเครื่องใส่ครบในสงคราม
ตางามดูวับจับตา
เหาะลิ่วเหินลอยในอำพน
พวกพหลแห่ซ้ายขวา
ทิวฉัตรธงชัยไสวมา
แสงระยับสายระย้าจามร
ฝูงเทพฝ่ายเทวนิกาย
ตามรายตามริ้วอยู่สลอน
ข้ามทิวเขาแถวสีทันดร
ขับกุญชรไปในเมฆา"

และอีกตอนหนึ่งได้พรรณนาถึงช้างศึก ไว้ดังนี้

" ช้างเอยช้างศึก
สูงตระหง่านหาญฮึกกำลังหาญ
งวงคว้างาเสยลำพองพาน
เท้าทะยานถีบฉัดสะบัดแทง
ชาติเชื้อคเชนทร์ฉัททันต์
โกญจนาทส่ายมันกวัดแกว่ง
ผูกเครื่องกุดั่งทับทิมแดง
ข่ายกรองทองแย่งประดับพลอย
ชนักต้นสายสกนธ์พรายแพรว
จงกลแก้วสองหูพู่ห้อย
ควาญท้ายกรายขอรอคอย
ขับย่างอย่างน้อยดั่งลมพัด
ประดับด้วยอภิรุมชุมสาย
ธงริ้วทิวรายกรรชิงฉัตร
หมู่พหลหลหาญเยียดยัด
ขนัดกลองฆ้องบานอึงอล
โยธาโห่เร้าเอาฤกษ์
เอิกเกริกโลกาโกลาหล
มืดคลุ้มชอุ่มบดบน
เร่งพลข้ามฝั่งสมุทรไป"

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. ๒๕๑๔ : ๑๔๔-๑๔๕,๖๔๖,๖๕๔)

๔.๒ ช้างในวรรณคดีเรื่องอิเหนา บทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีการพรรณนาถึงช้างไว้หลายตอนทั้งช้างพระที่นั่ง ช้างต้น ช้างทรง ช้างศึก ฯลฯ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

"ช้างเอยช้างพระที่นั่ง
สะบัดพังหลังดีไม่มีสอง
งามสรรพสรรพางค์บังคลอง
ผูกจำลองจำหลักลายพรายพรรณ
สองหูพู่ห้อยพร้อยแพร้ว
จงกลแก้วแวววาวดาวกุดั่น
ปกตระพองพรรณรายข่ายสุวรรณ
ผูกพนักจักกลั่นรึงรัด
ประดับด้วยอภิรุมชุมสาย
ธงฉากธงชายมยุรฉัตร
ม้าอาสาแซงนอกล้วนหอกซัด
เบียดเสียดเยียดยัดอัดแอ
ขนัดนอกขนัดดาบโล่ดั้ง
คับคั่งธงทวนกระบวนแห่
สนั่นเสียงปี่กลองฆ้องกระแต
สังข์แตรแซ่เสนาะเพราะเพรียง
เสียงช้างเสียงม้าโกลาหล
เสียงคนอึงอื้อบรรลือเสียง
กองหลังรั้งท้ายคุมลำเลียง
รีบร้นขนเสบียงตามไป"

"ช้างเอยช้างต้น
เริงรนแรงร้ายส่ายเสย
พีพ่วงงวงงางอนเงย
สำหรับเคยผูกเครื่องคชาธาร
สองหูพู่จามรีห้อย

จงกลรายพลอยมุกดาหาร
ปกตระพองกรองแก้วสุรกาญจน์
ชัชวาลแวววาวดาวทอง
เครื่องสูงชุมสายรายริ้ว
ธงชายปลายปลิวเป็นทิวถ้อง
ช้างเครื่องช้างพังที่นั่งรอง
ล้วนหลังคาทองรจนา
ช้างกูบสัปกับคับคั่ง
ซับมันเป็นทั้งเดินหน้า
ระวางเพรียวช้างปืนชื่นตา
ช้างแซงซ้ายขวาคลาไคล"

"ช้างเอยช้างทรง
สามารถอาจองสูงใหญ่
เชื้อชาติอัฐคชยศไกร
ชำนาญในยุทธนาราวี
โขมดข่ายสุวรรณเกลียวกรอง
สองหูพู่ห้อยจำรัสศรี
ทองกุดั่นรัดงารูจี
มีชนักถักกระวิลพรรณราย
รัดคนชองหางรจนา
พานหน้าดาวฉลุเฉิดฉาย
พระทรงขอแก้วแพรวพราย
ควาญท้ายหมายคอยที่อาชา
ประดับด้วยเครื่องสูงเรียงรัน
เสียงฆ้องกลองสนั่นแหล่งหล้า
คลายคลีรี้พลโยธา
ออกจากทวาราวังใน"

"ช้างเอยช้างศึก
เหี้ยมฮึกงวงคว้างาเสย
ควาญท้ายหมายเขม้นเป็นคนเคย
ดูเปิดเผยผิวผ่องเพียงทองแดง
สองหูพู่จามรีห้อย
ดาวกุดั่นเด่นพลอยพร้อยแสง
พลม้าอาสาเกราะทองแซง
พวกปืนแดงดาษดาพนาลี
รถประเทียบเป็นระเบียบหน้าหลัง
กรมวังกำกับให้ขับขี่
สารวัดเร่งรัดโยธี
ออกจากบุรีเรื่อยมา"

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. ๒๕๑๕: ๓๓๕, ๖๐๗,๑๑๐๑,๑๑๕๑)

๔.๓ ช้างในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ในเรื่องขุนช้างขุนแผน มีการกล่าวถึงช้างหลายตอน ดังเช่นตอนหนึ่งกล่าวถึงช้างที่ขุนแผนขี่ชื่อช้างคชเดช เข้ารบกับฝ่ายลาวที่มีช้างชื่อพลายพลิกธรณี เป็นการพรรณนาถึงเหตุการณ์รบของทั้งสองฝ่ายดังนี้

"ครานั้นกรุงกาฬชาญชัยศรี
ไสพลายพลิกธรณีมาง่านง่าน
กรายของ้าวรำด้วยชำนาญ
คชสารสองปะทะเข้าประงา
ด้วยช้างลาวกำลังที่คลั่งเมา
เมื่อยกออกกรอกเหล้าไว้หนักหนา
คชเดชยั้งยืนชื่นนัยน์ตา
บ่อมันกลั่นกล้าไม่กลัวช้าง
ครั้นพลายพลิกธรณีรี่เข้าชิด
คชเดชก็ขวิดปลายงาผาง
พอช้างลาวเบนเสยเข้าเกยคาง
ช้างไทยได้ล่างเข้าหว่างคอ
นายเจิดปานพานกระแชงแทงต้ำเฮือก
ถูกช้างลาวหน้าเสือกหงายท้ายย่อ
ขุนแผนขยิกใหญ่ไม่รั้งรอ
ช้างไทยเป็นต่อดันตะบึง
ช้างลาวถอยหลังยั้งไม่ถนัด
เพียรจะงัดช้างไทยใส่ผึงผึง
ช้างไทยดันแตกกระแทกตึง
ช้างลาวถอยถึงทุกทีไป"

ตอนที่ขุนช้างฟ้องว่าขุนแผนเป็นขบถ ออกจะเป็นบทขำขันคือ

"ขุนช้างไสช้างวางเข้าไพร
ตกใจผ้าผ่อนก็ล่อนลุ่ย
ช้างตรงเข้าไปในดงหมามุ้ย
ศรพระยาร้องอุยเกาแกรกไป
ช้างวิ่งเข้าในไพรไม้ไหล้ลัด
หมวกพลัดหัวพลามดังตามได้
ขุนช้างพลัดพลุงหลังกุ้งไป
ช้างตื่นวิ่งใหญ่ขี้ไหลพรู"

หรือบางตอนได้กล่าวถึงการเตรียมขบวนช้างศึกไว้ ดังนี้

"ฝ่ายเพี้ยคชไกรได้รับสั่ง
ก็เก้กังออกมาเบิกซึ่งปืนผา
หอกดาบกำซาบสาตรา

ช้างงาก็ประจบครบจำนวน
ช้างกันช้างดั้งแลช้างเขน
ตามเกณฑ์ครวญหมอก็ถี่ถ้วน
ช้างพังเป็นจังหวะในกระบวน
มีทวนถือยาวราวห้าวา
ธงขาวธงเขียวธงตะขาบ
ดูเป็นทิวปลิวปลาบอยู่ข้างหน้า
เอาช้างทรงกรงทองที่นั่งมา
ผูกเครื่องลงยาราชาวดี
ข่ายทองปกกระพองศีรษะช้าง
งามกระจ่างพลอยประดับทับทิมสี
ห้อยหูด้วยพู่จามรี
หลังมีผ้าลาดดาดทอง
แล้วสรรพมาประทับกับเกยเสร็จ
คอยรับเสด็จจะเยื้องย่อง
พลายยงทรงเครื่องงามเรืองรอง
ใส่ฉลององค์อย่างฝรั่งงาม
ลูกดุมเพชรแต่ละเม็ดมีค่า
ล้วนเหลี่ยมยักกะตราห้าพันสาม
ยอมหมวกมรกตสดสุกพลาม
เครื่องสำหรับสงครามนั้นว่านยา
เถรจิ๋วมีฤทธิ์ประสิทธิ์ให้
คาดเอวเข้าไว้เป็นหนักหนา
ทาขมิ้นกินไพลไคลคลา
ถือของ้าวมายังเกยชัย
แล้วแหงนหน้าดูเมฆฉาย
เป็นสายเลือดแดงคล้ำดำไหม้
ให้ขัดอกด้วยจะยกก็จำไป
ลงคอคชไกรไม่ช้าที"
(กรมศิลปากร. ๒๕๑๓ : ๑๕๔-๑๕๕, ๔๘๖)

๔.๔ ช้างในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง

บทละครเรื่องสังข์ทองพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ กล่าวถึงตอนที่พระอินทร์แปลงกายลงมาท้าท้าวสามนต์ตีคลี ท้าวสามนต์ให้หกเขยออกไปต่อสู้แต่แพ้หมด เหลือแต่เจ้าเงาะ ท้าวสามนต์ต้องทรงช้างไปหาเจ้าเงาะที่กระท่อมปลายนา เพื่ออ้อนวอนให้ไปตีคลีกับพระอินทร์ดังนี้

"เมื่อนั้น
ท้าวสามนต์ฟังชังน้ำหน้า
อ้ายเงาะถ่อยร้อยอย่างช่างมรรยา
กูว่าไม่ผิดปากจะยากเย็น
นี่แม่ยายแล้วสิริให้
เมื่อมันไม่เคยพบเคยเห็น
น้ำหน้าจะสอดใส่ที่ไหนเป็น
ทำเล่นเครื่องต้นเลือกคนรู้

แล้วจัดเครื่องทรงอย่างเอก
แต่ครั้งอภิเษกพระเจ้าปู่
คิดเสียดายนักรักของกู
จนอยู่จำใจต้องให้มัน
ว่าพลางทางร้องเรียกไป
เหวยเสนาในใครอยู่นั่น
จงเตรียมพลผูกช้างฉับพลัน
กูจะจรจรัญไปปลายนา
พระมิได้สรงน้ำสว่าเสวย
มาขึ้นเกยหยุดยืนคอยท่า
พร้อมเสร็จเสด็จทรงคชา
เสนาแห่แหนแน่นไป
ครั้นถึงจึงหยุดช้างทรง
อยู่ตรงกระท่อมที่ริมไร่
ร้องเรียกรจนายาใจ
เป็นไรไม่รับบิดา"

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. ๒๕๒๕ : ๑๙๗-๑๙๘)

๔.๕ ช้างในบทละครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอุณรุทในรัชกาลที่ ๑ ทรงกล่าวถึงช้างไว้อย่างไพเราะตอนหนึ่ง คือเมื่อพระอุณรุทเสด็จไปล้อมช้าง ดังนี้คือ

" เมื่อนั้น
หลานพระอวตารชาญสมร
จึงขับพระที่นั่งกุญชร
เข้าราญรอนด้วยเศวตคเชนทรา
เสียงงาประหารกันฉันฉาด
กัมปนาทครื้นครั่นสนั่นป่า
เสยส่ายคัดค้านเป็นโกลา
ต่างกล้าต่อหาญประจัญกัน
คชาทรงองอาจดั่งราชสีห์
ชาญชนท่วงทีคือจักรผัน
สอดงาลงล่างแบกดัน
บุกมันช้างป่าด้วยกำลัง
จนเท้าขวิดไม่ติดธรณี
เถือนหนีร้องเล่นตระหลบหลัง
ว่าแซงแข่งหน้าคณาพัง
ดั่งป่าจะถล่มทลายไป
พระองค์ผู้ทรงหริรักษ์
รีบขับคชลักษณ์โจมไล่
ทรงบาศมาดหมายเถื่อนไพร
ภูวไนยได้ทีก็ซัดลง
ถูกเท้าเศวตกุญชร
สีสังข์บวรสูงส่ง
ควาญท้ายก็เบาะบาศทรง
คเชนทร์พงศ์แล่นร้องโกลา"

๕. ช้างในสุภาษิตและคำพังเพย

ช้างเป็นสัตว์ที่ถูกนำมาใช้กล่าวเปรียบเทียบกับสังคมไทยอย่างเหมาะสม และที่สำคัญที่สุดเห็นจะเป็นการเอาคำมาร้อยกรองให้เกิดความคล้องจอง ทำให้จดจำได้ง่ายติดปากติดหูคนไทยทั่วไปทั้งเด็กและผู้ใหญ่ สำหรับเป็นคติเตือนใจของคนไทย นับได้ว่าเป็นมรดกตกทอดทางวัฒนธรรมไทยอย่างหนึ่งทีเดียวที่มีการถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน สำหรับสุภาษิตและคำพังเพยที่เกี่ยวกับช้างมีดังนี้

ฆ่าช้างเอางา
เห็นช้างเท่าหมู
ขี่ช้างจับตั๊กแตน
ช้างเผือกเกิดแต่ป่า
เห็นช้างขี้ ขี้ตามช้าง
เลี้ยงช้างกินขี้ช้าง
เนื้อหนูเพิ่มเนื้อช้าง
มากขี้ควายหลายขี้ช้าง
ดูช้างให้ดูหาง ดูนางให้ดูแม่
ช้างตายทั้งตัวเอาใบบัวมาปิด
ช้างเหยียบนา พระยาเหยียบเมือง
ช้างสาร งูเห่า ข้าเก่า เมียรัก
ถี่ลอดตาช้าง ห่างลอดตาเล็น
อ้อยเข้าปากช้าง ใครจะง้างเอามาได้
ดูช้างให้ดูหน้าหนาว ดูสาวให้ดูหน้าร้อน
ผู้ชายเป็นช้างเท้าหน้า ผู้หญิงเป็นช้างเท้าหลัง
คชสารสี่ตีนยังรู้พลาด นักปราญช์ยังรู้พลั้ง

๖. สรุป

ช้างมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตคนไทย ทั้งในด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมประเพณี เรียกได้ว่าช้างได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการดำรงชีพของคนไทยเนื่องจากคนไทยได้เรียนรู้ถึงความเฉลียวฉลาดของช้าง ความ

แข็งแรง ความน่ารัก และอิริยาบถที่งามสง่าน่าเกรงขาม จึงได้นำช้างมาฝึกและใช้ประโยชน์อย่างกว้างขวาง

สำหรับในด้านการเมือง ช้างมีบทบาทสำคัญมากในการศึกสงคราม สมัยโบราณมีการใช้ช้างทำสงคราม ช้างเป็นสัตว์ที่มีกำลังมากและถ้าฝึกมาดีย่อมได้รับชัยชนะคู่ต่อสู้ ฝ่ายแพ้ต้องสูญเสียบางครั้งต้องเสียบ้านเมืองหรือเสียผู้คน ช้างจึงได้รับการยกย่องมากในฐานะผู้ที่สร้างบ้านเมืองและถือว่าเป็นคู่บุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินองค์ใดมีช้างเผือกมาก ถือว่ามีบุญบารมีมาก บ้านเมืองอุดมสมบูรณ์ ราษฎรจะอยู่เย็นเป็นสุข

ในด้านสังคมและเศรษฐกิจช้างถูกนำมาใช้ประโยชน์เพื่อเป็นพาหนะในการเดินทางโดยเฉพาะในป่าเขาใช้ในการขนส่ง ลากซุง ทำให้เจ้าของช้างมีรายได้และได้รับความสะดวกปลอดภัยในการเดินทาง

เกี่ยวกับวัฒนธรรมไทย ในหลายท้องถิ่นการเลี้ยงช้างถือว่าเป็นประเพณี วัฒนธรรมของบรรพบุรุษที่จะต้องสืบทอดมรดก และมีกระบวนการพิธีกรรมเกี่ยวกับช้างอยู่มาก ประเพณีเหล่านี้ยังยึดถือกันมาจนปัจจุบัน

ลักษณะของการใช้ช้างที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตของคนไทยจึงสะท้อนออกมาในรูปของความเชื่อทางศาสนา ชาดก วรรณคดี และสุภาษิต เห็นจากวรรณคดีไทยหลายเรื่องได้กล่าวถึงช้างไว้อย่างยกย่องให้เกียรติทั้งช้างทรง ช้างศึก และช้างพระที่นั่ง รูปช้างยังเป็นสัญลักษณ์ที่โดดเด่นในวัตถุต่าง ๆ อีกมากมาย จึงถือได้ว่าช้างมีความสำคัญและความผูกพันกับวัฒนธรรมไทยมาช้านาน

บรรณานุกรม

ธรรมาธิเบศ, เจ้าฟ้า. (๒๕๑๓). **กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาคาร.

ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ. (๒๕๐๕). **พระปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา.

______________. (๒๕๓๓). **มหาเวสสันดรชาดก (ฉบับเทศน์มหาชาติ ๑๓ กัณฑ์)**. กรุงเทพฯ : โครงการมูลนิธิหอไตร.

พระไตรปิฎกภาษาไทย. (๒๕๓๐). **ฉบับสังคายนาในพระบรมราชูปถัมป์ พุทธศักราช ๒๕๓๐ เล่มที่ ๒๗**. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๔). **รามเกียรติ์ เล่ม ๓**. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๕). **อิเหนา เล่ม ๑ พิมพ์ครั้งที่ ๑๒**. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา.

______________. (๒๕๒๕). **บทละครนอก (เรื่องพระสังข์ทอง)**. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา.

มหาราชครู, พระ. (๒๕๒๓). **สมุทรโฆษคำฉันท์**. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา. (๒๕๒๔). **มังคลัตถทีปนิยา**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ศิลปากร, กรม. (๒๕๑๓). **เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน**. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา.